

وجوب تأمین امنیت در فضای سایبر بر اساس بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

سعید حسینی^۱

^۱ استادیار دانشگاه فرهنگیان اراک، گروه معارف و تربیت اسلامی
shahidmohammad.4101365@gmail.com

چکیده

«بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی» بر وظیفه سنگین دستگاه‌های حکومتی نسبت به «ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر» تأکید دارد؛ و با توجه به اینکه بسیاری از این رسانه‌ها در فضای سایبر فعالیت می‌کنند، واکاوی وظیفه یادشده با تأکید بر رسانه‌های سایبری، دارای نوآوری است. هدف پژوهش، پاسخ به این پرسش است که از منظر فقه سیاسی، وظیفه حکومت اسلامی نسبت به تأمین امنیت در فضای سایبر کدام است و جایگاه این وظیفه در بیانیه گام دوم چیست. بنابراین با جستجو در منابع کتابخانه‌ای؛ مستندات حکم به وجوب تأمین امنیت همه جانبه در فضای سایبر توصیف و با رویکرد فقه حکومتی تحلیل شده و دیدگاه مقام معظم رهبری پیرامون امنیت فضای سایبر، در منظومه فکری ایشان بررسی شده تا جایگاه این وظیفه در بیانیه مشخص گردد. در نتیجه، ایجاد امنیت همه جانبه در فضای سایبر بر حکومت اسلامی واجب دانسته شده که مشمول مطالبه جدی بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی نیز می‌باشد.

کلمات کلیدی: بیانیه گام دوم انقلاب، امنیت فضای سایبر، ابعاد امنیت، وجوب ایجاد امنیت، مقام معظم رهبری.

۱ مقدمه

در چهلمین سالگرد انقلاب اسلامی، بیانیه‌ی مهمی از سوی رهبر انقلاب اسلامی، آیه الله خامنه‌ای (مد ظله العالی) صادر گردید، که همانند سایر سیاست‌های کلی ابلاغ شده از سوی ایشان، بر اساس وجوب اطاعت از ولی امر، لازم الاجرا می‌باشد. در توصیه دوم این بیانیه که پیرامون اخلاق و معنویت است، بر وظیفه سنگین دستگاه حاکمیت نسبت به برنامه‌ریزی برای مدیریت ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر، تأکید شده است. ایشان در دومین توصیه بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی می‌فرماید: «ابزارهای رسانه‌ای پیشرفته و فراگیر، امکان بسیار خطرناکی در اختیار کانون‌های ضد معنویت و ضد اخلاق نهاده است و هم‌اکنون تهاجم روزافزون دشمنان به دل‌های پاک جوانان و نوجوانان و حتی نونهالان با بهره‌گیری از این ابزارها را به چشم

خود می‌بینیم. دستگاه‌های مسئول حکومتی در این باره وظایفی سنگین بر عهده دارند که باید هوشمندانه و کاملاً مسئولانه صورت گیرد و این البته به معنی رفع مسئولیت از اشخاص و نهادهای غیرحکومتی نیست. در دوره‌ی پیش‌رو باید در این باره‌ها برنامه‌های کوتاه‌مدت و میان‌مدت جامعی تنظیم و اجرا شود» (خامنه‌ای، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی: ۷).

بخش مهمی از رسانه‌های فراگیر در بستر فضای سایبر فعالیت می‌کنند و لذا بخشی از مطالبات ایشان در این توصیه، به مدیریت فضای سایبر مربوط می‌شود. در این پژوهش تنها در مورد رسانه‌های سایبری بحث می‌گردد.

آنچه ضرورت این پژوهش در مورد تفسیر بیانیه گام دوم را روشن‌تر می‌کند، این سوء برداشت احتمالی است که تأمین امنیت فضای سایبر، مشمول وظایف حکومت اسلامی و مسئولیت سنگین مذکور در بیانیه محسوب نشود و در تأیید این سلب وظیفه از حاکمیت نیز، احترام گذاشتن به آزادی مردم ذکر گردد؛ چرا که تأمین امنیت همه جانبه، ممکن است قدرت انتخاب و نحوه فعالیت مردم در فضای سایبر را محدود کند. بر اساس این مبنا، دیدگاه فوق، مطالبه بیانیه گام دوم در مورد مدیریت فضای سایبر را، به افزایش سرعت و امکانات اینترنت و همچنین تولید محتوای ارزشی در مقابل تولیدات ناهنجار و کانون‌های ضد معنویت، تفسیر می‌کند؛ و به فضای سایبری رها شده فعلی افتخار می‌کند (خامنه‌ای، بیانات در دیدار نوروزی، ۱۴۰۰/۱/۱)؛ تا مردم بتوانند از مطالب مفید علمی، فرهنگی و اخلاقی استفاده کنند و به آسانی تجارت نمایند. البته اگر کسی از چاقوی دولبه استفاده ممنوع می‌کند مرتکب خطا شده و اگر آن کار ممنوع جرم‌انگاری شده باشد، تعقیب قانونی می‌شود، هرچند ارتقاء سواد رسانه‌ای مطلوب است و آحاد جامعه به آن توصیه می‌شوند و به نظر می‌رسد، بررسی اندیشه سیاسی مقام معظم رهبری در این موضوع و مستندات فقهی پیرامون آن نقش مهمی در تفسیر این بخش از بیانیه دارد.

در تفسیر مطالبه جدی ایشان در بیانیه گام دوم، فرضیه‌ی تحقیق عبارت است از: «وجوب ایجاد امنیت همه جانبه فضای سایبر بر حکومت اسلامی که بخشی از مطالبه مقام معظم رهبری در توصیه دوم از بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی می‌باشد» و روش پژوهش حاضر این گونه است که دیدگاه ایشان در مقوله ابعاد امنیت و امنیت فضای سایبر در بیانات و سیاست‌های ابلاغی از سوی ایشان مرور می‌شود و متناسب با ابعاد امنیت فضای سایبر، به جستجوی مستندات فقهی به جهت حکم تکلیفی به وجوب ایجاد امنیت فضای سایبر توسط حکومت اسلامی پرداخته می‌شود تا بر اساس گزاره‌های فقه سیاسی، یک بخش از مطالبات ولی فقیه در بیانیه گام دوم، بر مطالبه ایجاد امنیت کامل و جامع در فضای سایبر تفسیر گردد. با این توضیحات، سؤال اصلی تحقیق عبارت است از: «از منظر فقه سیاسی وظیفه حکومت اسلامی نسبت به تأمین امنیت در فضای سایبر چیست و این وظیفه در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی چه جایگاهی دارد؟» سؤالات فرعی تحقیق عبارتند از: «مستندات فقهی وظیفه حکومت اسلامی در مورد تأمین امنیت در فضای سایبر کدام است؟»، «در سیاست‌های ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری در مورد فضای سایبر، امنیت چه جایگاهی دارد و شامل چه اقسامی می‌شود؟»، «تأمین امنیت در فضای سایبر در بیانیه گام دوم انقلاب چه جایگاهی دارد؟»، «چه راهکارهایی جهت تأمین امنیت فضای سایبر پیشنهاد می‌شود و این راهکارها چه نوعی دارند؟».

۲ پیشینه تحقیق

از نیمه دوم قرن بیستم و با انحطاط ابعاد مختلف امنیت در سطح بین الملل، مطالعات پیرامون امنیت رو به گسترش است (لک زایی، ۱۳۹۴: ۸)؛ و از آن جا که انواع درهم تنیده‌ی امنیت در حکومت اسلامی مطلوب است (سیدباقری، ۱۳۹۷: ۲۷)؛ پژوهشگران فقه سیاسی، پیرامون وظایف حکومت اسلامی در تأمین تمام ابعاد امنیت در فضای فیزیکی، مطالعات گسترده‌ای انجام داده‌اند که در مجلات علمی علوم سیاسی و فقه سیاسی به رشته تحریر درآمده و منتشر شده اند (ر.ک: لک زایی و فاضلی، ۱۳۹۷: ۱۱۲؛ ورعی، ۱۳۹۷: ۱۲۶؛ حاج زاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۵۷؛ شریعتمدار جزایری، ۱۳۷۹: ۷)؛ اما در حوزه‌ی مدیریت رسانه مخصوصاً در فضای سایبری، تحصیلات در مقطع دکتری در دانشگاه‌های ایران به تازگی و در دهه اخیر شروع شده است. البته پژوهش‌هایی در زمینه اخلاق زیستن در فضای سایبری و مبانی حقوقی و فقهی حریم خصوصی افراد و پالایش توسط حکومت، در مراکز هم‌چون مرکز مطالعات راهبردی فضای مجازی دانشگاه جامع امام حسین (علیه السلام) انجام گرفته و برخی پژوهش‌ها در مجلات علمی به چاپ رسیده است (ورعی، ۱۳۹۷: ۱۱۸؛ حسینی و برزویی، ۱۳۹۶؛ طباطبایی و لیالی، ۱۳۹۷: ۸۷؛ اسماعیلی و نصر اللهی، ۱۳۹۵: ۱۰). همچنین در فصل سی‌ام قانون مجازات اسلامی به جرایم رایانه‌ای پرداخته شده و مجازات‌هایی مرتبط با جرائم در فضای سایبر بیان گردیده که می‌توان این جرم انگاری‌ها را زیرمجموعه‌ی اخلاق به ابعادی از امنیت دانست. مانند: امنیت اطلاعات سرب‌ ملی و شخصی (مواد ۷۲۹ و ۷۴۰)، امنیت روانی و امنیت و آسایش عمومی (مواد ۷۴۶ و ۷۳۹)، امنیت اخلاقی (مواد ۷۴۲ و ۷۴۳)، امنیت جانی نسبت به تهدید، و ترغیب به خودکشی و اعمال خشونت‌آمیز (ماده ۷۴۳)، و امنیت حیثیت و آبرویی افراد (مواد ۷۴۴-۷۴۶)؛ (قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲/۱/۲، فصل سی‌ام: ۳۱۹-۳۳۶). اما بدیهی است که اکتفا به جرم‌انگاری و مجازات تنها یک بخش از وظایف حکومت اسلامی در بخش قضائی است که به وسیله تقنین و اجرای قوانین کیفری، تلاش می‌کند نسبت به اخلاق‌گری برخی آحاد جامعه به امنیت برخی دیگر، بازدارندگی ایجاد کند و آنچه مهم است، پیشگیری حکومت اسلامی از وقوع جرائمی است که اخلاق به امنیت محسوب می‌شوند؛ امری که در «رهنمود پیشگیری از جرم» سازمان ملل متحد نیز بر آن تأکید شده است (محسنی، صوفی زمرد، ۱۳۹۶: ۱۷۳). از این روی در بیانیه‌ی گام دوم انقلاب اسلامی، تنظیم برنامه‌های جامع کوتاه‌مدت و میان‌مدت برای مدیریت رسانه‌های پیشرفته و فراگیر که مصداق بارز آن‌ها، رسانه‌های سایبری است؛ ضروری دانسته شده است. نوآوری این پژوهش را می‌توان در این نکته دانست که به تفسیر برخی ابعاد بیانیه مهم گام دوم انقلاب اسلامی می‌پردازد و تفسیر خود را بر اساس دیدگاه‌های مقام معظم رهبری در مورد وظایف حکومت اسلامی در تأمین امنیت فضای سایبر، و همچنین از منظر فقه حکومتی انجام می‌دهد، چراکه اولاً ایشان دارای منظومه فکری است و لذا می‌توان انتظارات مطرح شده در بیانیه را بر اساس دیگر فرمایش‌های ایشان معنا کرد؛ و ثانیاً، اندیشه‌های ولی فقیه، متأثر از فقه و مبانی اسلامی است.

۳ مفاهیم تحقیق

۱.۳ رسانه‌های سایبری

رسانه به معنای هر آن چیزی است که برای رساندن پیامی مورد استفاده قرار می‌گیرد و رسانه‌های سایبری، ابزارهایی می‌باشند که با فناوری‌های جدید ساخته می‌شوند و در بستری موسوم به فضای سایبری به کار گرفته می‌شوند. فضای سایبر (cyberspace) معادل دنیای مجازی (virtual world) قرار داده شده است. این واژه در کاربرد رایج آن در ایران بیانگر محیطی است که در بستر اینترنت ایجاد شده و دارای دو ویژگی اصلی اشتراک‌گذاری و تعامل اطلاعاتی است. به همین منظور، به گستره‌ی فضای مجازی به اختصار «فاوا» (فناوری اطلاعات و ارتباطات) گفته می‌شود (شریفی دوست و واحد جوان، ۱۳۹۸: ۴). به عبارت دیگر، محیطی غیرفیزیکی از ارتباطات تعاملی و فکری از طریق شبکه‌ی رایانه‌ای و بر بستر دیجیتال را فضای سایبر می‌خوانند (اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵: ۸). در این بحث باید توجه نمود که استفاده از لفظ مجازی به معنای غیر واقعی نیست و مجاز در این استعمال به معنای غیرفیزیکی است و لذا می‌بایست گفت: واقعیت مجازی و واقعیت فیزیکی (عاملی، ۱۳۹۰: ۲۴)؛ و نکته دیگر این که ایجاد و اداره مسیرهای این ارتباطات سایبری یا همان فضای سایبر در اختیار حاکمیت هر کشوری است، هرچند تصمیم یک کشور بر این باشد که امکان استفاده مردم آن کشور، از بستر شبکه اینترنت جهانی که با اشراف آژانس امنیت ملی ایالات متحده آمریکا (NSA) اداره می‌شود را فراهم کند (دفانس، ۱۳۸۲: ۴۳).

۲.۳ فقه سیاسی

مرگب‌واژه «فقه سیاسی» به معنای بخشی از ابواب و مسائل دانش فقه است که به موضوعات سیاسی عنایت دارند؛ و در واقع یک گرایش تخصصی در مطالعات فقهی است. دانشی که هدفش تدبیر فضای سیاسی و اجتماعی جامعه است و گزاره‌های خود را به نصوص و منابع شرعی مستند می‌کند (ایزدهی، ۱۳۹۴: ۱۵۵ و ۱۷۴). مرگب‌واژه‌ی دیگر که به نظر برخی مرادف فقه سیاسی است، «فقه حکومت» است؛ یعنی دانشی که متکفل بیان وظایف دستگاه حاکمیت و استنباط احکام شرعی تکلیفی و وضعی آن از منابع فقه می‌باشد. همان‌طور که «فقه افراد» وظایف مکلفین را در حیطه‌ی رفتارهای هر فرد انسان به طور معین معرفی می‌کند؛ هرچند ممکن است به شخصیت حقیقی و یا حقوقی افراد نظر داشته باشد (ر.ک: مرتضوی نژاد و میرباقری، ۱۳۹۶: ۱۲۶-۱۳۰ و ۱۴۴). بنا بر این تعریف، وظیفه‌ی تأمین امنیت توسط حکومت، در مباحث فقه سیاسی بررسی می‌گردد.

۳.۳ فقه حکومتی

مرگب‌واژه «فقه حکومتی» بیانگر یک رویکرد در استنباط فقهی است. رویکرد حکومتی در فقه، یک نظریه درباره روش استنباط است و به فقیه توصیه می‌کند تا در مقام استنباط احکام فقهی، با لحاظ مبانی همچون گسترش قلمرو دین به عرصه اداره جامعه، اجرای تمام احکام سعادت بخش اسلام در یک نظام حکومتی را مد نظر قرار دهد (ضیائی فر، ۱۳۹۰: ۷). در این رویکرد تمام احکام فقهی اعم از فقه عبادات (فقه الصلاة، فقه

الحج و ...، فقه معاملات (فقه التجاره، فقه النکاح و ...) و فقه حکومت (فقه القضا، فقه الجزا، فقه الجهاد و ... با نگرش حکومتی بررسی می‌شوند. به این معنا که تأثیر احتمالی و حتمی هر حکم در کیفیت مطلوب اداره‌ی نظام معاش و معاد انسان‌های مهذب و تشکیل جامعه‌ی توحیدی لحاظ گردد؛ و هر فرد در قالب جامعه‌ای به هم پیوسته و در هویت جمعی آن نگرسته می‌شود (مشکانی سبزواری و سعادت، ۱۳۹۲: ۱۰۶؛ غلامی و میر احمدی، ۱۳۹۳: ۸۶).

۴.۳ امنیت

امنیت یک واژه‌ی عربی است که مصدر صناعی و از ریشه‌ی «أمن» می‌باشد؛ و به معنای آسودگی خاطر و داشتن طمئینه و عدم ترس، دلهره و نگرانی به کار می‌رود (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۱: ۱۳۳؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۱: ۱۶۴) و در زبان فارسی نیز به همین معنا به کار رفته است (حاجزاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۵۵). امنیت در اصطلاح از معنای لغوی فاصله‌ای نگرفته و تنها با مصداق‌شناسی آن در گذر زمان و با توجه به «متعلق به» آن، از امنیت جانی، مالی و آبرویی به ابعاد گسترده‌ای همچون امنیت فکری، فرهنگی و مذهبی، روانی، قضائی، نظامی، زیست‌محیطی، شغلی و اقتصادی، سیاسی و ... توسعه یافته است (بهرامی، ۱۳۸۲: ۱-۳؛ حاجزاده و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۵۵-۲۶۸). به نظر می‌رسد خطر از دست دادن هرآنچه مطلوب انسان است، به نحوی او را آزردده خاطر و نگران می‌کند؛ و هرآنچه بقای آن امور مطلوب را تضمین می‌کند، به او آرامش و احساس امنیت می‌دهد. بنابراین بسته به ارزش‌گذاری و تعیین امور مطلوب با توجه به جهان‌بینی انسان، اقسام امنیت استقرار و تعیین می‌شوند؛ و گاهی تهدید متوجه جسم یا روح فرد، جامعه و یا ساختار حاکمیت اسلامی می‌شود و تفاوتی ندارد که این تهدید در فضای فیزیکی نمود یابد و یا در فضای سایبری.

۴ مبانی نظری تحقیق

۱.۴ علاوه بر ایجاد رفاه مادی، تأمین امنیت فرهنگی متناسب با فرهنگ اسلامی، از اهداف و وظایف حکومت اسلامی است

بر اساس مبانی نظری اسلام، مهم‌ترین هدف از تشکیل حکومت، بسترسازی برای اقامه‌ی توحید فردی و اجتماعی و اجرای احکام الهی است؛ و استقرار نظم، امنیت و عدالت، از مقدمات ضروری آن به شمار می‌روند؛ یعنی رسیدن به حیات طیب و گوارا تنها در گرو آبادانی حیات دنیوی نیست و آبادانی معنوی نیز از جمله اهداف حکمرانی می‌باشد (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ۱۵۵-۱۶۰؛ ورعی، ۱۳۹۷: ۱۲۲-۱۲۶)، که دستیابی کامل به امنیت همه جانبه و توحید، در حکومت مهدوی (عج) تحقق خواهد یافت (صرامی، ۱۳۹۷: ۵۷-۶۰). به تعبیر دیگر در اندیشه اسلامی، سیاست، خادم شریعت است و سیاست متعالیه به دنبال تربیت خلیفه الهی است (لک زایی و دلیر، ۱۳۹۱: ۷۲). این دیدگاه در اصول کلی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران [فصل اول] (نظر پور، ۱۳۸۹: ۴۸ و ۶۴-۷۸)، انعکاس یافته است. در حالی که مبنای مذکور در تقابل کامل با نظریه‌های اومانستی و لیبرالیستی است. به این معنا که هدف اصلی حکومت غیر الهی، ایجاد رفاه و استفاده حداکثری از مواهب مادی و دنیوی است و تأمین معنویت دینی مردم مورد اهتمام نیست (ر.ک: شبان‌نیا، ۱۳۹۵).

۴۳-۵۳؛ واعظی، ۱۳۸۶: ۲۱-۲۶). ولذا با تفکر لیبرالی، طراحی محصولات تکنولوژی و مدیریت استفاده از آن‌ها به همراه پیوست فرهنگی سکولار انجام می‌شود.

۲.۴ در منظومه فکری مقام معظم رهبری، تأمین امنیت وظیفه مهم حکومت اسلامی است و اقسامی دارد

بر اساس پژوهش‌های گسترده‌ای که در آثار شفاهی و مکتوب آیت الله خامنه‌ای (مد ظله) صورت گرفته، منظومه بودن دیدگاه‌های ایشان به اثبات رسیده است (ر.ک: خسروپناه و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۴). در منظومه فکری ایشان در مقوله اهمیت امنیت و دفاع، امنیت به مثابه ضرورت وجود مستمر هوا برای تنفس انسان است؛ ایشان می‌فرماید: «اگر جامعه امنیت نداشته باشد، حالت اختناق پیدا میکند؛ مثل مجموعه‌های که هوا در اختیار نداشته باشد. این، اهمیت امنیت است» (همان: ۱۰۰۲). ایشان بر اساس انواع تهدیدات و تهاجمی که به امنیت مردم صورت می‌گیرد، امنیت را در دو دسته کلی نرم‌افزاری و سخت‌افزاری تقسیم نموده که هر کدام دارای زیر مجموعه‌هایی هستند. به طور مثال امنیت نظامی و انتظامی در حفظ جان و سلامت جسمی مردم، امنیت سخت‌افزاری اند و امنیت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، قضایی و سیاسی، امنیت نرم‌افزاری هستند. ایشان امنیت فرهنگی را شامل امنیت اعتقادی و اخلاقی، و امنیت اجتماعی را نیز شامل امنیت روانی، آبرویی و امنیت حریم خصوصی محسوب می‌کند (همان).^۱

۳.۴ به نظر مقام معظم رهبری تأمین امنیت همه جانبه در فضای سایبر از وظایف دستگاه‌های حکومتی است

مقام معظم رهبری در سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، در بند ۳۳ و ۳۴؛ توسعه‌ی محتوا در فضای مجازی بر اساس نقشه‌ی مهندسی فرهنگی کشور تا حداقل پنج برابر وضعیت کنونی و بومی‌سازی شبکه‌های اجتماعی؛ و همچنین ایجاد، تکمیل و توسعه‌ی شبکه ملی اطلاعات و تأمین امنیت آن، تسلط بر دروازه‌های ورودی و خروجی فضای مجازی و پالایش هوشمند آن و ساماندهی، احراز هویت و تحویل در شاخص ترافیکی شبکه به طوری که پنجاه درصد آن داخلی باشد را؛ به عنوان سیاست‌های راهبردی در مورد فضای سایبر ابلاغ نموده است (خامنه‌ای، سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، ۱۳۹۴/۴/۹)

همچنین در نکات مورد توصیه‌ی اکید ایشان در حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی، اهتمام ویژه به سالم‌سازی و حفظ امنیت همه‌جانبه فضای مجازی کشور و نیز حفظ حریم خصوصی آحاد جامعه و مقابله مؤثر با نفوذ و دست‌اندازی بیگانگان در این عرصه به‌عنوان راهبردی مهم ذکر شده است و تدوین و تصویب نظام‌های امنیتی، حقوقی، قضایی و انتظامی مورد نیاز در فضای مجازی، از وظایف این شورا دانسته شده است. در بندهای پنجم تا دهم این ابلاغیه آمده است: «۵- تسریع در راه‌اندازی شبکه ملی اطلاعات پس از تصویب طرح آن در شورای عالی و نظارت مستمر و مؤثر مرکز ملی بر مراحل راه‌اندازی و بهره‌برداری از آن. ۶- اهتمام ویژه به سالم‌سازی و حفظ امنیت همه‌جانبه فضای مجازی کشور و نیز حفظ حریم خصوصی

^۱ برخی پژوهشگران ابعاد امنیت را در هفت بُعد «نظامی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی، اقتصادی، و قضایی» دسته‌بندی نموده‌اند (افتخاری و شهباز، ۱۳۹۸: ۳۱۹).

آحاد جامعه و مقابله مؤثر با نفوذ و دست‌اندازی بیگانگان در این عرصه. ۷- ترویج هنجارها، ارزش‌ها و سبک زندگی اسلامی ایرانی و ممانعت از رخنه‌ها و آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی در این عرصه و مقابله مؤثر با تهاجم همه‌جانبه فرهنگی و نیز ارتقای فرهنگ کاربری و سواد فضای مجازی جامعه. ۸- احراز جایگاه و سهم مناسب برای اقتصاد دانش‌بنیان در فضای مجازی در چارچوب سیاست‌های اقتصاد مقاومتی کشور و برنامه‌ریزی همه‌جانبه برای بهبود شرایط کسب‌وکار مرتبط با فناوری‌های مجازی و بهره‌گیری از فرصت‌های اشتغال‌زایی و نیز رونق محتوا، خدمات و تجارت در این عرصه. ۹- توسعه محتوا و خدمات کارآمد و رقابتی منطبق بر ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی ایرانی در تمامی قلمروهای مورد نیاز جامعه و جلب مشارکت‌های مردمی و بکارگیری ظرفیت‌های بخش خصوصی در این زمینه. ۱۰- تدوین و تصویب نظام‌های امنیتی، حقوقی، قضایی و انتظامی مورد نیاز در فضای مجازی.» (خامنه‌ای، حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی، ۱۳۹۴/۶/۱۴).

ایشان در بیانات خود می‌فرماید: «یکی وزارت ارتباطات [است]. این فضای مجازی امروز از فضای حقیقی زندگی ما چند برابر بزرگ‌تر شده؛ بعضی‌ها اصلاً در فضای مجازی تنفس می‌کنند؛ و زندگی‌شان در فضای مجازی است. جوانان هم سروکار دارند با فضای مجازی، با انواع و اقسام چیزها و کارها، با برنامه‌های علمی‌اش، با اینترنتش، با شبکه‌های اجتماعی‌اش، با مبادلات و امثال این‌ها سروکار دارند؛ خوب، اینجا لغزشگاه است. هیچ‌کس نمی‌گوید آقا جاده نکش. اگر شما در یک منطقه‌ای جاده‌ای لازم دارید، خیلی خوب، جاده بکش، جاده‌ی اتوبان هم بکش اما مواظب باش! آنجایی که ریزش کوه محتمل است، آنجا محاسبه‌ی لازم را بکنید. ما به دستگاه‌های ارتباطی خودمان، به مجموعه‌ی وزارت ارتباطات و شورای عالی مجازی - که بنده از آن هم گله دارم - سفارشمان این است. ما نمی‌گوییم این راه را ببندید؛ نه، اینکه بی‌عقلی است. یک کسانی نشستند، فکر کرده‌اند، یک راهی باز کرده‌اند به‌عنوان این فضای مجازی و به‌قول خودشان سایبری؛ خیلی خوب، از این استفاده کنید منتها استفاده‌ی درست بکنید؛ دیگران دارند استفاده‌ی درست می‌کنند؛ بعضی از کشورها طبق فرهنگ خودشان این دستگاه‌ها را قبضه کرده‌اند. ما چرا نمی‌کنیم؟ چرا حواسمان نیست؟ چرا می‌کنیم این فضای غیرقابل کنترل و غیرمنضبط را؟ مسئولند، یکی از مسئولین هم همین‌ها هستند؛ دستگاه وزارت ارتباطات است (خامنه‌ای، بیانات در دیدار با دانشگاه فرهنگیان، ۱۳۹۵/۲/۱۳).

بر اساس بیانات، سیاست‌های ابلاغی و احکام انتصابی ایشان، همانند ایمن‌سازی جاده‌ها و راه‌های ارتباط فیزیکی، که وظیفه واجب حکومت اسلامی است، ایمن‌سازی کامل فضای سایبر نیز لازم و ضروری است زیرا فضای تنفس آحاد جامعه محسوب می‌شود و مردم در فضای به‌اصطلاح مجازی، زندگی حقیقی دارند.

۴.۴ رویکرد فقه حکومتی، تنها رویکرد فقهی مقبول و تمدن ساز است

مقام معظم رهبری نیز به‌عنوان یک مجتهد و فقیه، از رویکرد فقه حکومتی دفاع می‌کند (مشکانی سبزواری، ۱۳۹۰: ۱۵۵). در توضیح این رویکرد باید گفت: در روش‌شناسی فقه، تقسیم‌بندی سه‌گانه‌ی فقه موضوع محور، فقه نظام محور و فقه سرپرستی مطرح گردیده (مرتضوی نژاد و میرباقری، ۱۳۹۶: ۱۱۹)؛ و اتخاذ رویکرد سوم به‌منظور پیشگیری از انفعال فقه در برابر طراح‌های سبک زندگی مبتنی بر مدرنیته، و به‌عنوان یکی از مقدمات ضروری در تمدن‌سازی اسلامی و تنها روش صحیح فقه پژوهی [به عنوان اصلی‌ترین دانش

مستند به دین و کانون هدایت جامعه] ضروری شمرده شده است (مشکانی سبزواری و سعادت، ۱۳۹۲: ۱۰۶؛ خلف خانی، ۱۳۹۵: ۴۱). در فقه سرپرستی، جامعه به عنوان یک کل متغیّر و متحرک، و با تأثیر و تأثر درونی اجزاء خود بر یکدیگر، مورد تصرّف حکومت قرار می‌گیرد و طرّاحی چستی و مقادیر تمایلات اخلاقی و ذائقه‌ی عموم اعضای جامعه، مهم‌ترین لایه‌ی تصرّف در جامعه است (خلف خانی، ۱۳۹۵: ۴۴). و در واقع علاوه بر نگرش کلان و منسجم به نظامات اقتصادی، سیاسی، تربیتی و ...، حرکت تکاملی و اختیاری فرد و جامعه، در سه لایه‌ی فردی، اجتماعی و تاریخی، سرپرستی می‌شود که نیازمند ارتقاء فقه در ناحیه‌ی مبانی کلامی، فلسفه‌ی فقهی و فلسفه‌ی اصولی دانسته شده است (مرتضوی نژاد و میرباقری، ۱۳۹۶: ۱۰). اتخاذ رویکرد فقه حکومتی نتایج متعدّدی دارد که از جمله‌ی آن‌ها، توجه به کارآمدی و میزان اثربخشی احکام و قوانین است؛ که در فقه فردگرا، صرفاً شروط فعلیّت احکام لحاظ می‌شوند؛ و همچنین با این رویکرد، رجوع به اصول عملیه و مخصوصاً «أصالة الإحتیاط» بسیار کاهش خواهد یافت. زیرا قوانین حقوقی که به جهت اجرا در محیط جامعه وضع می‌شوند، به صراحت و قاطعیّت نیاز دارند (ضیائی فر، ۱۳۹۰: ۲۵).

بنابراین دو رویکرد فقه حکومتی و فقه فردگرا، در موضوع، هدف، روش و مبانی با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند که این اختلاف رویکردی، دارای ثمرات عملی قابل توجهی می‌باشد. و به نظر می‌رسد کشف راهکارهای بستر ساز و ذائقه‌پرور در زایش سبک زندگی و تولّد تمدّن از آن، و در نتیجه تأثیر تربیتی و سرپرستی حاکمیّت بر آحاد جامعه می‌بایست مبتنی بر مبانی انسان‌شناختی، هستی‌شناختی، ارزش‌شناختی و معرفت‌شناختی اسلامی باشد و با هدف پرورش انسان در همه ابعاد جسمی و روحی و همچنین فردی و اجتماعی او صورت گیرد. که این بایسته‌های کلی و اصول تربیت در سطح حاکمیّت به عنوان مرئی و عامل تربیتی و سرپرستی، در ماهیّت و چستی روش‌های تربیتی حاکمیّت تأثیر جدی دارد.

به‌منظور استکشاف مجدد احکام فقهی با رویکرد فقه حکومتی از منابع فقهی‌ای که غالباً با رویکرد فقه فردگرا تولید شده‌اند، انجام اموری لازم دانسته شده است. به‌طور مثال: استخراج مبانی از روبنا به زیرنا و استنباط نظام مقاصد شریعت، استنباط و اتخاذ منطق حجیّت به جهت هماهنگ‌سازی فهم‌های دینی، و استفاده کارآمدتر از عقل و مصلحت (خلف خانی، ۱۳۹۵: ۴۰ و ۴۷؛ غلامی و میراحمدی، ۱۳۹۳: ۱۰۳)، که توجّه به مقوله‌ی تشخیص مصالح احکام اولیه و ثانویه در عین خطیر بودن، حائز اهمیّت بسیار زیادی است؛ تا جایی که رأس هرم فقه اسلامی، مصلحت دانسته شده است (شاگری، ۱۳۹۲: ۱۱۹). البته در فقه شیعه استحسان مبانی استنباط نمی‌باشند و کشف ظنّی مقاصد شریعت، توان اثبات حکم شرعی را ندارد (سبحانی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۸۱). اما در هدایت‌گری جامعه به سوی مصالح نفس‌الامری و تولید موضوع احکام، می‌توان توجه به مقاصد شریعت را ضروری دانست. به‌طور مشخص در بحث حاضر، قرار دادن فضای سایبری به منزله فضای زیست حقیقی و ایده گرفتن از بایسته‌های مدیریت فضای فیزیکی برای مدیریت فضای سایبری، یک راهکار مبتنی بر مقاصد شریعت است؛ با این توضیح که مقصود شارع از جعل حکم، تنظیم معاش انسان در شئون زندگی در جهت سعادت بخشی برای اوست، و فهم ارتکازی و عرفی مخاطبین احکام اسلام در بحث اعمال حاکمیّت بر فضای زندگی سایبری، تنزیل مذکور را می‌پذیرد و محل اجرای احکام را فضای زندگی می‌داند؛ درحالی که در استظهار از ادله مربوط به فضای زندگی فیزیکی، الغای خصوصیت می‌کند. البته بدیهی است که در هر تنزیلی چشم‌پوشی از اختصاصات و امتیازات ممکن نیست و موضوع‌شناسی تخصّصی

نسبت به فضای سایبر لازم است.

۵.۴ در مقاصد شریعت اسلامی، تأمین امنیت جایگاه مهمی دارد

بر پایه آموزه‌های قرآن کریم، امنیت یکی از بزرگ‌ترین موهبت‌های الهی است (قریش، ۴؛ نحل، ۱۱۲؛ انفال، ۲۶؛ فصلت، ۴۰؛ انعام، ۸۲)؛ و بسیاری از فقیهان متقدم و فقه پژوهان معاصر، مقاصد اصلی شریعت و وظایف حاکمیت اسلامی در راستای اجرا و عینیت بخشی به شریعت را زیر چتر گسترده و چندبعدی امنیت گنجانده‌اند (صرامی، ۱۳۹۷: ۶۰؛ ورعی، ۱۳۹۷: ۱۲۶). شهید اول و فاضل مقداد قدس سرهما- در استنباطی جامع نسبت به قواعد و ارکان شریعت اسلام، بیان می‌دارند که: شریعت با احکام عبادات، معاملات و قضا و شهادات، برای حفاظت و بقای دین، جان، مال، نسب، و عقل و عقلانیت انسان، و به تعبیر دیگر تأمین امنیت در موارد یاد شده، نازل گردیده است (عاملی مکی، ۱۴۰۰، ج ۱: ۳۴-۳۹؛ حلی سیوری، ۱۴۰۳: ۶۰-۶۳).^۲

۵ یافته‌های تحقیق

با توجه به مبانی فوق می‌توان گفت: یکی از مطالبات جدی مقام معظم رهبری در سال‌های اخیر، تأمین امنیت همه‌جانبه مردم برای استفاده از فضای سایبر است و این دیدگاه را می‌توان همسو با مقاصد شریعت دانست. همچنین با توجه به تأکیدات ایشان نسبت به امنیت همه‌جانبه فضای سایبر در بیانات و سیاست‌های ششم توسعه، مطالبه ایشان در مورد برنامه‌ریزی برای مدیریت رسانه‌های فراگیر و مسئولیت دستگاه‌های حکومتی در بیانیه گام دوم، قطعاً شامل تأمین امنیت با تمام ابعاد و گونه‌های آن به عنوان وظیفه حکومت اسلامی می‌باشد؛ زیرا در توصیه چهارم بیانیه اعلام می‌دارد که توصیه‌های این بیانیه قبلاً در قالب سیاست‌های کلان بارها تکرار شده است و علاوه بر آن اشاره شد که بیانیه گام دوم مطابق با منظومه فکری ایشان و سایر فرمایش‌ها و دیدگاه‌های ایشان است.

در ادامه مستندات حکم فقهی به وجوب تأمین امنیت در فضای سایبر با رویکرد حکومتی بررسی می‌شود. یکی از مستندات روایی «وجوب تأمین امنیت در فضای سایبر»، فرمایش امیرالمؤمنین -علیه السلام- در باب تأمین امنیت در جامعه مخصوصاً نسبت به راه‌های ارتباطی، است که از وظایف اصلی حکومت اسلامی یاد شده است. ایشان می‌فرماید: «خدایا تو می‌دانی که جنگ و درگیری ما برای به دست آوردن قدرت و حکومت و دنیا و ثروت نبود، بلکه می‌خواستیم نشانه‌های حق و دین تو را به جایگاه خویش باز گردانیم، و در سرزمین‌های تو اصلاح را ظاهر کنیم، تا بندگان ستم‌دیده‌ات در امن و آمان زندگی کنند و قوانین و مقررات فراموش شده تو بار دیگر اجراء گردد» (نهج البلاغه، خطبه ۱۳۱). در این بیان نورانی یکی از اهداف تشکیل حکومت اسلامی تأمین امنیت مردم معرفی شده است. در جای دیگر می‌فرماید: «در حالی که مردم به

^۲ دیدگاه فوق در روایاتی که به فلسفه و حکمت احکام پرداخته‌اند، (نهج البلاغه، حکمت ۲۵۲؛ ابن بابویه شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲: ۹۹-۱۳۲؛ و ۱۳۸۵، ج ۲: ۵۹۲)؛ قابل رهگیری و تایید است. مانند روایت مبسوط فضل بن شاذان نیشابوری از امام رضا علیه السلام- که بسیاری از فقها و حدیث‌شناسان همانند شیخ اعظم انصاری (قده) این روایت را صحیح می‌دانند و به آن عمل کرده‌اند (ر.ک: انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۲: ۱۱ و ۴۴).

زامداری نیک یا بد، نیازمندان، تا مؤمنان در سایه حکومت، به کار خود مشغول و کافران هم بهره‌مند شوند، و مردم در استقرار حکومت، زندگی کنند، به وسیله حکومت بیت‌المال جمع‌آوری می‌گردد و به کمک آن با دشمنان می‌توان مبارزه کرد. جاده‌ها امن و امان، و حق ضعیفان از نیرومندان گرفته می‌شود، نیکوکاران در رفاه و از دست بدکاران، در امان می‌باشند» (نهج البلاغه، خطبه ۴۰). در این بیان، لزوم تأمین امنیت راه‌های ارتباطی به صراحت بیان شده است. که با الغای خصوصیت عرفی از راه‌ها و اماکن فیزیکی، می‌توان فضای ارتباطی و زیستی در محیط سایبر را مشمول کلام امام دانست. زیرا عرف مخاطب کلام امام - علیه السلام - با دقت در عناصر قوام‌بخش مفاهیمی همچون فضای زندگی شهری و فضاهای ارتباطی بین شهری، «احساس امنیت از سوی محیط پیرامون» را که مقدمه رفتار ارادی و بندگی آزادانه و مانع تعدی و ظلم می‌شود را عنصر قوام‌بخش می‌یابد، و در نظر عرف، محیط سایبری برای زیستن متناسب خود، با محیط زیست فیزیکی، از حیث تأمین ابعاد امنیتی متناسب هر فضا و در حیطه توان حاکمیت تفاوتی وجود ندارد. وانگهی با توجه به قابلیت‌های فضای سایبری برای تحصیل آگاهی و دانش و یا فعالیت‌های اقتصادی، هیچ تفاوتی میان امنیت حوزه‌های نشریات و یا بازار میان فضای سایبری و غیر آن وجود ندارد. بلکه از جهاتی تأمین امنیت و جلوگیری از ضرر رساندن افراد در فضای سایبری اولویت دارد (طباطبایی و لیالی، ۱۳۹۷: ۹۰ و ۱۰۰)؛ زیرا قابلیت انتشار مطالب با سرعت و وسعت زیاد، همان‌طور که می‌تواند در مسیر توحید و بندگی سهولت و آسانی را به دنبال داشته باشد، می‌تواند به آسانی ضررها و نامنی‌های نظامی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی، اقتصادی و روانی را به دنبال داشته باشد که نسبت به نامنی‌های مرتبط با فضای فیزیکی بسیار بیشتر است. به طور مثال افشا شدن اسرار محرمانه شخصی در فضای مجازی به طوری گسترده و خارج از کنترل است که اعاده‌ی حیثیت در بسیاری از موارد ناممکن است؛ و یا ترویج خشونت و ارباب مردم در این فضا به آسانی و با گستردگی بسیار بیشتر نسبت به فضای فیزیکی صورت می‌گیرد.

نکته مهم آنکه بدیهی است تأمین امنیت در فضای فیزیکی و یا سایبری، گاهی موجب زحمت مردم و یا محدود شدن حق انتخاب و آزادی ایشان می‌گردد و در زمان صدور نصوص شرعی و عصر معصومین نیز این تقابل امنیت و آزادی به وجود می‌آمده اما در مقام تراحم حقوق (حق امنیت و حق انتخاب و آزادی مشروع، حق فرد و حق جامعه)، امنیت عموم مردم مقدم شده است و ادله و وجوب تأمین امنیت از این حیث اطلاق دارند. بله، بر اساس اصل عدم ولایت، حاکم اسلامی تنها به مقدار ضرورت‌های امنیتی می‌تواند آزادی مشروع فردی را فدای امنیت همه جانبه عموم مردم کند.

در ادامه به گونه‌های امنیت و وجوب ایجاد امنیت فضای سایبر با رویکرد فقه حکومتی اشاره می‌گردد.

امنیت فرهنگی

الف) امنیت اعتقادی

کتاب ضلال در اصطلاح فقهی، حاوی اطلاعات گمراه کننده‌ای هستند که در سابق تنها به صورت مکتوب بودند و گاهی در میان آن‌ها اطلاعات صحیحی نیز وجود داشته است، اما به طور ضمنی و یا با دلالت التزامی مخاطب را از اعتقادات صحیح دینی منحرف می‌کنند. و می‌توان از روایات دال بر حرمت تولید، نگهداری،

نسخه برداری، انتشار، اجاره، خرید و فروش کتب حاوی مباحث گمراه کننده یا همان «کتب ضلال» (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۱: ۲۳۳-۲۳۸)، الغای خصوصیت کرده و حرمت امور فوق را در مورد سایتها، کانالها و منابع دیجیتال و اینترنتی گمراه کننده، استنباط کرد. زیرا از نظر عرف مخاطب این روایات میان کتاب کاغذی و کتاب دیجیتال تفاوتی وجود ندارد و هر بستری که کارکرد کتاب و روزنامه و مانند آن را داشته باشد و به تعبیری رسانه محسوب شود، مشمول همین حکم است. بنابراین اگر جلوگیری از انتشار کتب ضلال و حفظ بهداشت فکری جامعه وظیفه حتمی و مورد توافق و تسالم است، ممانعت حکومت از انتشار مطالب گمراه کننده در فضای سایبر نیز با استفاده از پالایش، اختلال سیگنال و مانند آن واجب است.

بلکه می توان گفت غرض شارع مقدس این است که مردم در معرض ارتباط با ویروس اعتقادی قرار نگیرند، و لذا ارتباط با کسی که خودش بدون واسطه کتاب، مردم را گمراه می کند، و خوف از انحراف وجود دارد نیز جایز نیست (خامنه ای، رساله آموزشی: ۳۳۹) و فراهم کردن فضای مناسب برای افرادی که علم داریم در آن فضا مرتکب حرام می شوند، هر چند مجانی، حرام است (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۱: ۱۲۳ و ۳۸۵؛ ج ۲: ۵۳؛ خامنه ای، رساله آموزشی: ۱۸۷). بنابراین، فراهم کردن بستری که علم داریم، گمراه کنندگان از آن فضا سوء استفاده می کنند جایز نیست؛ بلکه می توان گفت ایجاد چنین بستری [به صورت فعل یا ترک فعل]، از سوی حکومت دارای مفسد بیشتر و گسترده تری است؛ و به طور مصداقی عدم اقدام جهت کنترل و نظارت فعال نسبت به تأسیس وبسایت، یا گروه و کانال در شبکه های اجتماعی که افراد منحرف اداره می کنند، جایز نیست، هر چند برخی مطالب صحیح هم در آن ها تبادل شود، اما خوف از گمراه کننده بودن در میان مطالب آن ها وجود دارد.^۳

ب) امنیت اخلاقی

ادله ی فقهی حرمت فحشا، لهو، غنا و سایر گناهان سمعی و بصری (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۱: ۱۱۶-۱۱۸ و ج ۲: ۴۱ و ۱۱۷) بدون نیاز به الغای خصوصیت و یا تنقیح مناط، شامل موضوعات این احکام در فضای سایبر می باشند؛ و همان طور که قرار دادن فضای فیزیکی برای انجام گناه یا با علم به انجام گناه، به صورت اجاره و یا مجانی حرام است (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۱: ۱۲۳ و ۳۸۵؛ ج ۲: ۵۳؛ خامنه ای، ۱۳۹۴: ۱۸۷)، فراهم کردن امکان ارتکاب محرمات فوق و مانند آن در فضای سایبر نیز، با الغای خصوصیت عرفی حرام می باشد؛ و بر اساس قاعده ی «تعزیر» از وظایف حتمی و بدیهی حکومت اسلامی، انجام پالایش و جلوگیری نسبت به انتشار و ترویج هر آن چیزی است که با اخلاق حسنه و مخصوصاً عفت جنسی آحاد جامعه منافات دارد (اسماعیلی و نصراللهی، ۱۳۹۵: ۶۵-۶۷). در حالی که دادن إذن به پیام رسانی های فحشارسان داخلی و خارجی، در حال حاضر در اختیار دولت و حکومت اسلامی است و بر اساس قاعده فقهی «حرمت اعانت و یاری بر گناه» می توان گفت هر چند قصد عرفی بر ارتکاب معصیت را در استفاده از این قاعده شرط بدانیم (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۱: ۱۳۶)، یا وقوع فعل مورد اعانت را در مفهوم اعانت و یاری قید بنیم (موسوی خویی، ۱۴۳۴، ج ۱: ۲۴۸)، در این جا عرف، مسئولین حاکمیت را دارای قصد شأنی می داند و نگاه کلان و حکومتی به فقه به روشنی بر حرمت سهل انگاری مسئولین در پالایش قضاوت می کند (طباطبایی و لیالی،

^۳ بحث در مورد مرجع قضاوت کننده نسبت به ضلالت اعتقادی افراد و آثار رسانه ای ایشان به جای خود موکول می شود.

۱۳۹۷: ۹۷). از طرف دیگر علاوه بر وجوب نهی و رفع منکر، وجوب دفع منکر مورد تأیید عقل مستقل است و در کلام برخی ستون‌های فقهت مورد استناد واقع شده است (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۱: ۱۴۱). شیخ اعظم انصاری (قده) معتقد است در جایی که می‌دانیم فردی اهتمام به معصیت دارد و در شرف انجام فعل حرام است، و در صورتی که مانع معصیت او نشویم ارتکاب حرام قطعی است، و مانع ایجاد کردن ما سبب و علت تامه در عدم صدور حرام است؛ از باب قاعده لطف و حکم عقل عملی و همچنین ادله نقلی^۴، دفع منکر واجب است (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۱: ۱۴۱-۱۴۳). هرچند برخی فقها این بیان را مطابق ظاهر کلام مشهور دانسته‌اند ولی معتقدند حکم عقل به وجوب دفع منکر فقط در مواردی است که عدم تحقق آن‌ها مورد اهتمام شارع است، مانند تعرض به جان و مال و آبروی محترم و هدم اساس دین و شکسته شدن شوکت و اُبّهت مسلمین، و ترویج بدعت‌های گمراهان (موسوی خویی، ۱۴۳۴، ج ۱: ۲۵۲)؛ و موضوع‌شناسی فقهی نسبت به وضعیت کنونی فضای سایبری غیر بومی، نشان می‌دهد قدر متیقن ذکر شده در کلام محقق خویی (قده) یعنی مفاسدی که نبود آن‌ها مورد اهتمام شارع است، در فضای سایبری رها شده‌ی فعلی رخ می‌دهند.

۱.۵ امنیت اجتماعی

الف) امنیت روانی

به طور کلی تخویف و ترساندن مؤمن از محرّمات الهی است (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۲: ۳۰۳؛ انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۲: ۱۰۹) و علاوه بر اخافه مؤمن، بر اساس آیات ۶۰ تا ۶۲ سوره‌ی احزاب، مجازات منافقان و بیماردلانی که با شایعه‌پراکنی و یا انتشار اخبار صحیح اما طبقه‌بندی شده [در مصادیق گوناگون مانند گرانی و یا حمله دشمن در آینده نزدیک و ...] تزلزل، ترس، ناامیدی، دلهره و اضطراب عمومی ایجاد می‌کنند، لعن الهی و اعدام می‌باشد (خسروپناه و دیگران، ۱۳۹۸: ۱۰۴۲) که این مجازات سنگین بر اساس اصل تناسب جرم و جزا و عدل جزائی، نشان می‌دهد ایجاد ناامنی اجتماعی تا چه اندازه مبعوض خداوند و به‌همین میزان امنیت اجتماعی تا چه اندازه باید مورد اهتمام حکومت اسلامی باشد. بنابراین، مقابله پیشگیرانه با اخلال کنندگان به امنیت روانی مردم از وظایف بدیهی حکومت است که تفاوتی میان شکل ظاهری و در فضای فیزیکی و یا سایبری بودن این ایجاد ناامنی وجود ندارد.

ب) امنیت آبرویی

ادله‌ی فقهی حرمت غیبت، سخن‌چینی، تتبع از لغزش‌های مؤمنین، خار کردن مؤمن، تشبیب و ابراز عشق به زن مؤمن و عقیف و ذکر محاسن او، شایع کردن گناه سّری و پنهان افراد (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۲: ۲۷۵-۲۷۹ و ۳۰۶؛ انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۱: ۱۷۷ و ۳۲۷، و ج ۲: ۱۱۱-۱۱۴)؛ شامل ارتکاب این امور در فضای سایبر نیز می‌شود؛ و در صورتی که تخریب شخصیت افراد محترم و تعرض به عرض و آبروی ایشان در فضای سایبر به نحو خصوصی و یا عمومی انجام شود، با شکایت آن فرد، وظیفه‌ی مجازات بر عهده‌ی دستگاه

^۴ «فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ ع لَوْ لَا أَنَّ بَنِي أُمِّيَّةٍ وَجَدُوا لِهَيْبَةٍ مِّنْ يَّكْتُبُ وَ يَجِبِي لِهَيْبَةِ الْفَيِّءِ وَ يَقَاتِلُ عَنْهُمْ وَ يَشْهَدُ جَمَاعَتَهُمْ لَمَا سَلَبُونَا حَقَّنَا وَ لَوْ تَرَكَهُمْ النَّاسُ وَ مَا فِي أَيْدِيهِمْ مَا وَجَدُوا شَيْئاً إِلَّا مَا وَقَعَ فِي أَيْدِيهِمْ؛ الْحَدِيثُ» (حرّ عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۷: ۱۹۹).

حاکمیت است (ر.ک: ورعی، ۱۳۹۷: ۱۱۸) و ایجاد ساز و کاری که بستر ناامن سازی روانی و آبرویی توسط مجرمان، را ناهموار کند، بر عهده‌ی حاکمیت است (سید باقری، ۱۳۹۷: ۳۰-۴۲).

ج) امنیت حریم خصوصی

اسلام حریم خصوصی را معتبر شمرده و شرط جواز ورود به حریم مسکونی و اختصاصی غیر را، تحصیل اذن او دانسته است (نور، ۲۷-۲۸ و ۵۹)؛ و با نهی از تجسس، تفتیش، استراق سمع و بصر، و افشاء سر، بر این حکم به شدت تأکید نموده است (حسینی و برزویی، ۱۳۹۶: ۱۱۹-۱۳۱؛ سید باقری، ۱۳۹۷: ۳۴-۳۶). همچنین بر اساس روایات صادر از پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام) و اجماع فقها، در صورتی که فردی با نگاهش به حریم خصوصی افراد تجاوز کرده و اشراف و اطلاع حاصل کند و دفع او متوقف بر آسیب جسمانی و یا قتل او شود؛ خون او هدر است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۱: ۶۶۰). که این موضوع در مورد فضای سایبر نیز صدق می‌کند و با الغای خصوصیت عرفی، حریم خصوصی کاربران، مشمول این حکم می‌شود (حسینی و برزویی، ۱۳۹۶: ۱۲۶). از این روی، فراهم کردن امکان حفاظت از حریم خصوصی افراد، بر حکومت واجب بوده و عقوبت متجاوزان سایبری به حریم اختصاصی افراد، ضروری است. همان‌طور که پیامبر اعظم (ص) در ماجرای سمره بن جندب، با حمایت از حفظ حریم خصوصی مرد انصاری و خانواده‌اش، دستور به ریشه‌کنی درخت سمره دادند و فرمان حکومتی‌ای صادر کردند تا راه سوء استفاده‌ی متجاوزان و ضرر رسانندگان برای همیشه بسته شود (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۵: ۴۲۹؛ موسوی خمینی، ۱۴۳۱، ج ۳: ۵۳۳).

د) امنیت اقتصادی

در این مقوله از چند زاویه می‌توان سخن گفت. به‌طور مثال، طراحی قالب و نحوه‌ی دسترسی به صفحات اینترنتی توسط حکومت می‌تواند به‌گونه‌ای باشد که موجب نگرانی کاربر در استفاده از اینترنت و مصرف بیهوده از ذخیره‌ی اینترنت خریداری شده‌ی او گردد. چه به‌صورت کم شدن ناگهانی از ذخیره‌ی اینترنت کاربر در اثر فریب وی توسط برخی اپلیکیشن‌ها، و چه به‌سبب گران‌فروشی دولت به مردم و ارائه‌ی اینترنت در استفاده‌های داخلی اما با اخذ مبالغی متناسب با پهنای باند اینترنت بین‌الملل. در این مورد ایمن‌سازی فضای سایبر، همانند ایمن‌سازی فضای فیزیکی از وظایف حکومت می‌باشد؛ زیرا جلوگیری از هدر رفت سرمایه‌های مردم از وظایف حکومت اسلامی است (انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۲: ۱۰۴-۱۰۶). از زاویه‌ی دیگر، ایجاد بازار تجاری ایمن، از نظر قیمت‌گذاری اجناس، جلوگیری از تدلیس، تغیر، و غش در معرفی کالاها در تجارت اینترنتی، از وظایف اقتصادی حتمی حکومت اسلامی بوده، و تخلف از قوانین حکومتی مستوجب تعزیر است (نهج البلاغه، نامه ۵۳)؛ تا محیط کسب‌وکار امنیت اقتصادی داشته باشد. به‌طور مثال یکی از کسب‌های حرام در اسلام، «نجش» می‌باشد؛ به این معنا که فروشنده با شخص ثالثی توافق کند که او در حین تجارت فروشنده با خریدار، تقاضای خرید کالا با قیمت بالاتر کند و بدین ترتیب قیمت کالا را بالاتر جلوه دهد. این توافق حداقل در جایی که با قصد اضرار به مسلمین صورت بگیرد، حرام بوده و وجهی هم که در قبالتش دریافت می‌شود، حرام بوده و از نظر ضمان در حکم غصب می‌باشد (موسوی خویی، ۱۴۳۴، ج ۱: ۵۹۰؛ انصاری دزفولی، ۱۴۳۱، ج ۲: ۶۱). چنین موضوعی در فضای سایبر هم اتفاق می‌افتد و مفاسد «نجش» یعنی تلبیس و غش (فربکاری)،

و اضرار به مشتری که مناط این حکم هستند، به وضوح مترتب می‌گردند.

ه) امنیت اطلاعات محرمانه ملی

قاعده‌ی فقهی «نفی سبیل و سلطه‌ی کفار بر مؤمنین» (بجنوردی، ۱۴۳۰، ج ۱: ۱۸۷-۱۹۳)، لزوم حفظ عزت و اقتدار مؤمنین در برابر دشمنان و لزوم تجهیز تمام نیروها در مقابل بیگانگان (منافقون، ۸؛ انفال، ۶۰)، وجوب حفظ اطلاعات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و ... از دستبرد بیگانگان و ممانعت از جاسوسی و شکست اطلاعاتی در فتنه‌های منافقان (توبه، ۴۷؛ و ۱۰۷)، که حتی منجر به تخریب مسجد ضرار شد (سبحانی، ۱۳۸۶: ۸۸۲)؛ ضرورت مقابله‌ی حکومت اسلامی با اشراف اطلاعاتی و انجام عملیات داده‌کاوی بیگانگان^۵ نسبت به مسلمین را ثابت می‌کند؛ و همان‌طور که در فضای غیرمجازی حفظ اطلاعات طبقه‌بندی‌شده در گذشته با طراحی روش‌های نامه‌نگاری امن و استفاده از مهر و مانند آن صورت می‌گرفته، بر اساس موضوع‌شناسی رسانه‌های سایبری و امتیازات این فضا نسبت به فضای غیرمجازی، ایده‌ی شبکه ملی اطلاعات با تعریف خاص آن، یعنی به‌وسیله ایجاد زیرساخت‌ها و امکانات الکترونیکی و ایجاد فضایی برای تشکیل و توسعه اینترنت ملی، راهکار ایجابی مورد استفاده در بسیاری از کشورهاست (کهنوند، ۱۳۹۵: ۲۳-۳۰).

خاتمه: پیشنهادهایی در جهت تأمین امنیت فضای سایبر

با توجه به اشراف و مدیریت ایالات متحده آمریکا بر ارتباطات اینترنت جهانی و از طرفی باتوجه به مبانی فرهنگی و ایدئولوژیک ملل مختلف و در نتیجه نبود قواعد مسلم و تعریف یکسان از گونه‌های امنیت (محسنی، صوفی زمر، ۱۳۹۶: ۱۶۷-۱۶۸)؛ قدم اول در تأمین امنیت فضای سایبر و استقلال، نسبت به تبادل اطلاعات در داخل کشور، ایجاد اینترنت مستقل و شبکه ملی اطلاعات است تا اختیار مدیریت آن نیز در دست بیگانگان نباشد. با این کار رصد ارتباطات اینترنتی با خارج از کشور هم که کاهش چشمگیری پیدا می‌کنند، ممکن می‌شود و فیلترینگ هوشمند آن نیز موفق‌تر می‌شود. همچنین با توجه به اینکه یکی از عوامل آسیب‌پذیری امنیتی کشورها، هویت پنهان کاربران است (همان: ۱۶۶)، ضروری است تولیدکنندگان اطلاعات و استفاده‌کنندگان نیز دارای شناسنامه و هویت معلوم باشند و همانند فضای فیزیکی، برای نشر مطالب خود و برپایی کرسی تدریس و تجارت، از حکومت اسلامی مجوز بگیرند^۶ و دلایل ضرورت شناسایی هویت افراد در فضای فیزیکی، به طریق اولی در مورد فضای سایبر قابلیت استناد دارند. زیرا همان‌طور که بیان شد، ایجاد نامنی در بستر سایبر آسان‌تر، سریع‌تر و با زبان‌های جبران‌ناپذیرتر رخ می‌دهد. در حالی که همان‌طور که گذشت، این پیشنهادها در سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه و حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی نیز بیان شده‌اند و لذا می‌توان گفت: سیاست‌های ابلاغی رهبر انقلاب یک مدیریت غیر منفعل و بلکه مبتکر را نشان می‌دهد و صرفاً به برخورد سلبی و انفعالی با اعمال پالایش محدود نمی‌شود؛ در حالی که با دکترین امنیتی و دفاعی اسلامی مطابقت دارد.

^۵ data mining

^۶ راهکار مذکور یک راهکار عقلانی است، همان‌طور که برخی کشورهای غیر اسلامی مانند چین هویت‌نمایی حقیقی کاربران فضای سایبر را ضروری کرده‌اند (۱۳۹۴/۶/۱۸) (<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1394/6/18>).

۶ نتیجه گیری

با بررسی دیدگاه‌های مقام معظم رهبری بر اساس منظومه فکری ایشان، روشن شد که امنیت همه‌جانبه فضای سایبر که شامل امنیت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و اطلاعات محرمانه فردی و ملی است، جزء مطالبه مهم ایشان در توصیه دوم بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی است و این مطالبه، مستند به گزاره‌های فقه سیاسی است که با رویکرد فقه حکومتی قابل استنباط هستند. همچنین علاوه بر وضع قوانین کیفری بازدارنده، و انجام پالایش هوشمند به عنوان راهکار سلبی، لزوم ایجاد شبکه ملی اطلاعات و شناسنامه‌دار کردن افراد و کرسی‌های علمی، تجاری و خبرگزاری به عنوان راهکار اجباری تأمین امنیت در فضای سایبر پیشنهاد گردید.

مراجع

- [۱] قرآن کریم.
- [۲] نهج البلاغه.
- [۳] ابن بابویه شیخ صدوق، محمد بن علی، ۱۳۷۸ق، عیون اخبار الرضا، اول، تهران: نشر جهان.
- [۴] ابن بابویه شیخ صدوق، محمد بن علی، ۱۳۸۵ش، علل الشرایع، اول، قم: کتابفروشی داوری.
- [۵] ابن فارس، احمد، ۱۴۰۴ق، معجم مقاییس اللغة، اول، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- [۶] اسماعیلی، محسن و محمد صادق نصر اللهی، ۱۳۹۵ش، پالایش فضای مجازی، حکم و مسائل آن از دیدگاه فقهی، مجله پژوهشی دین و ارتباطات، سال ۲۳ ش ۴۹.
- [۷] اسماعیلی، محسن، ۱۳۹۷ش، حق بر امنیت و همگانی بودن آن، مجله فقه حکومتی، سال ۲، ش ۵.
- [۸] افتخاری، اصغر و حسن شهباز، ۱۳۹۸ش، کالبد شکافی ابعاد امنیت از منظر آیه الله مهدوی کنی، مجله پژوهشی دانش سیاسی، سال ۱۵، ش ۳۰.
- [۹] انصاری دزفولی، مرتضی، ۱۴۳۱ق، کتاب المکاسب، چهاردهم، قم، مجمع الفکر الاسلامی.
- [۱۰] ایزدهی، سیدسجاد، ۱۳۹۴ش، ماهیت فقه سیاسی، مجله پژوهشی حقوق اسلامی، سال ۱۲، ش ۴۴.
- [۱۱] بجنوردی، محمدحسن، ۱۴۳۰ق، القواعد الفقهیة، چهارم، قم، دلیل ما.
- [۱۲] بهرامی، محمد، ۱۳۸۲ش، قرآن و مسئله امنیت ملی، مجله پژوهشی پژوهش‌های قرآنی، ش ۳۵.
- [۱۳] تیممی آمدی، عبدالواحد، ۱۴۱۰ق، غرر الحکم و درر الکلم، دوم، قم: دار الکتب الاسلامی.
- [۱۴] حاجزاده، هادی و دیگران، ۱۳۹۵ش، جایگاه امنیت نظام سیاسی در فقه امامیه با تأکید بر مرجع امنیت، مجله پژوهشی تحقیقات بنیادین علوم انسانی اسلامی، ش ۳.
- [۱۵] حسینی، مهدی و محمدرضا برزویی، ۱۳۹۶ش، مبانی و مؤلفه‌های فقهی حمایت از حریم خصوصی افراد در فضای مجازی، مجله پژوهشی مطالعات حقوق بشر اسلامی، سال ۶ ش ۱۳.
- [۱۶] حسین نژاد، سید مجتبی و علی اکبر ایزدی فرد، ۱۳۹۶ش، فقه الکترونیک در الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، مجله پژوهشی مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی، سال ۵ ش ۹.

- [۱۷] حلی سیوری، مقداد بن عبد الله، ۱۴۰۳ق، نضد القواعد الفقهیه علی مذهب الامامیه، اول، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی.
- [۱۸] خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۷ش، ولایت و حکومت، پنجم، قم: صهبا.
- [۱۹] خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۴ش، رساله آموزشی ۲، پنجم، قم: فقه روز.
- [۲۰] خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۴ش، سیاست‌های کلی برنامه ششم توسعه، بنگرید به: نشانی اینترنتی <https://www.leader.ir/fa/content/13369>
- [۲۱] خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۴ش، حکم انتصاب اعضای شورای عالی فضای مجازی، بنگرید به: <https://www.leader.ir/fa/content/13542>
- [۲۲] خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۷ش، بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی، بنگرید به: نشانی اینترنتی <https://www.leader.ir/fa/content/22734>
- [۲۳] خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۹۵ش، بیانات در دیدار با دانشگاه فرهنگیان، بنگرید به: نشانی اینترنتی <https://www.leader.ir/fa/content/14843>
- [۲۴] خامنه‌ای، سید علی، ۱۴۰۰ش، بیانات در دیدار نروزی، بنگرید به: نشانی اینترنتی <https://www.leader.ir/fa/speech/24900>
- [۲۵] خسروپناه، عبدالحسین و دیگران، ۱۳۹۸ش، منظومه فکری حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای، پنجم، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- [۲۶] خلف‌خانی، علی، ۱۳۹۵ش، بررسی و تحلیل مؤلفه‌های نظریات حوزه فقه حکومتی، مجله تخصصی پژوهشنامه فقهی، سال ۴ ش ۲.
- [۲۷] دفانس، کنفیدانسیل، دفانس، ۱۳۸۲ش، آژانس امنیتی ملی آمریکا چگونه جهان را شنود می‌کند، سیاحت غرب، سال اول، ش ۴.
- [۲۸] زاهدی، عاطفه [گردآورنده]، ۱۳۹۶ش، قانون مجازات اسلامی، دهم، تهران: جنگل.
- [۲۹] سبحانی، جعفر، ۱۳۹۴ش، الوسیط فی اصول الفقه، هشتم، قم: امام صادق (ع).
- [۳۰] سبحانی، جعفر، ۱۳۸۶ش، فروغ ابدیت، بیست و پنجم، قم: بوستان کتاب.
- [۳۱] سیدباقری، سیدکاظم، ۱۳۹۷ش، سازوکارهای تأمین امنیت روانی در فقه سیاسی، مجله ترویجی فقه حکومتی، سال ۲، ش ۵.
- [۳۲] شاکری، طوبی، ۱۳۹۲ش، فقه حکومتی فرامذهبی با تحلیل قاعده‌ی التعزیر بما یراه الحاکم، مجله پژوهشی فقه مقارن، سال ۱ ش ۱.
- [۳۳] شبان‌نیا، قاسم، ۱۳۹۵ش، فلسفه سیاست، سوم، قم: مؤسسه آموزشی امام خمینی (ره).
- [۳۴] شریعتمدار جزایری، سیدنورالدین، ۱۳۷۹ش، امنیت در فقه سیاسی شیعه، مجله پژوهشی علوم سیاسی، سال ۳، ش ۹.
- [۳۵] شریفی دوست، حمزه و وحید واحدجوان، ۱۳۹۸ش، درس‌نامه اخلاق در فضای مجازی، اول، قم: معارف.

- [۳۶] صرامی، سیف الله، ۱۳۹۷ش، ماهیت فقهی امنیت؛ حق یا حکم؟، مجله فقه حکومتی، سال ۲، ش ۵.
- [۳۷] ضیائی فر، سعید، ۱۳۹۲ش، فلسفه علم فقه، اول، قم: سمت.
- [۳۸] ضیائی فر، سعید، ۱۳۹۰ش، رویکرد فقه حکومتی در فقه، مجله پژوهشی علوم سیاسی، سال ۱۴ ش ۵۳.
- [۳۹] طباطبایی، سید علی رضا و محمدعلی لیالی، ۱۳۹۷ش، قواعد فقهی پالایش فضای مجازی در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، مجله پژوهشی حکومت اسلامی، سال ۲۳، ش ۱.
- [۴۰] عاملی، سیدسعیدرضا، ۱۳۹۰ش، رویکرد دوفضایی به آسیب‌ها، جرائم، قوانین و سیاست‌های فضای مجازی، اول، تهران: امیرکبیر.
- [۴۱] عاملی مکی، شهید اول، ۱۴۰۰ق، القواعد و الفوائد، اول، قم: مفید.
- [۴۲] غلامی، نجفعلی و منصور میراحمدی، ۱۳۹۳ش، فقه فردی و فقه حکومتی، بایسته‌ها و کاستی‌ها، مجله پژوهشی سیاست متعالیه، سال ۲ ش ۴.
- [۴۳] کهوند، محمد، ۱۳۹۵ش، آسیب شناسی شبکه اجتماعی تلگرام، مرکز مطالعات راهبردی فضای مجازی، دانشکده علوم اجتماعی و فرهنگی دانشگاه جامع امام حسین (ع).
- [۴۴] لکزایی، نجف و میرزا حسین فاضلی، ۱۳۹۷ش، پاسخ به پرسش‌های اصلی مکاتب امنیتی از منظر فقه با تأکید بر دیدگاه صاحب جواهر، مجله ترویجی فقه حکومتی، سال ۲ ش ۵.
- [۴۵] لکزایی، نجف و بهرام دلیر، ۱۳۹۱ش، غایات و اهداف نظام سیاست متعالیه، مجله پژوهشی علوم سیاسی، سال ۱۵، ش ۵۹.
- [۴۶] لکزایی، نجف، ۱۳۹۴ش، گونه شناسی امنیت پژوهی در علوم اسلامی، مجله پژوهشی مطالعات راهبردی، سال ۱۸، ش ۷۰.
- [۴۷] محسنی، فرید و محسن صوفی زمر، ۱۳۹۶ش، پلیس و چالش‌های اجرایی تأمین امنیت سایبری، مجله پژوهشی پژوهش‌های دانش انتظامی، سال ۲۰، ش ۴.
- [۴۸] مرتضوی نژاد، مهدی و سیدمهدی میرباقری، ۱۳۹۶ش، روش‌شناسی فقه حکومتی، مجله تخصصی پژوهش‌نامه‌ی میان‌رشته‌ای فقهی، سال ۵ ش ۲.
- [۴۹] مشکانی سبزواری، عباسعلی و ابوالفضل سعادت، ۱۳۹۲ش، فقه حکومتی نرم افزار توسعه انقلاب اسلامی، مجله پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال ۱۰ ش ۳۲.
- [۵۰] مشکانی سبزواری، عباسعلی و عبدالحسین مشکانی سبزواری، ۱۳۹۰ش، درآمدی بر فقه حکومتی از دیدگاه مقام معظم رهبری، مجله پژوهشی حکومت اسلامی، سال ۱۶، ش ۶۰.
- [۵۱] مصطفوی، حسن، ۱۴۳۰ق، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، سوم، بیروت: دارالقلم.
- [۵۲] موسوی خمینی، روح الله، ۱۴۳۴ق، تحریر الوسیله، دوازدهم، قم: جامعه مدرسین.
- [۵۳] موسوی خمینی، روح الله، ۱۴۳۵ق، المکاسب المحرمه، چهارم، تهران: نشر آثار امام خمینی (ره).
- [۵۴] موسوی خمینی، روح الله، ۱۴۳۱ق، تهذیب الاصول [مقرّر: آیه‌الله جعفر سبحانی]، دوم، تهران: نشر آثار امام خمینی (ره).

- [۵۵] موسوی خویی، سید ابوالقاسم، ۱۴۳۴ق، مصباح الفقاهه، دوم، قم: فقاها.
- [۵۶] نجفی، محمد حسن، ۱۴۰۴ق، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، هفتم، بیروت: دار إحیا التراث العربی.
- [۵۷] نظریور، مهدی، ۱۳۸۹ش، آشنایی با قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، بیست و یکم، قم: معارف.
- [۵۸] واعظی، احمد، ۱۳۸۶ش، حکومت اسلامی، پنجم، قم، حوزه علمیه قم.
- [۵۹] ورعی، سید جواد، ۱۳۹۷ش، امنیت از اهداف تشریح، مجله ترویجی فقه حکومتی، سال ۲، ش ۵.